

SELÇUKLULARIN YIKILIŞINDAN SONRA IRAK VE AZERBAJCAN'IN DURUMU

HÜSEYİN KAYHAN*

Irak Selçukluları Devleti, Sultan II. Tuğrul'un 17 Mart 1194 tarihinde Rey yakınlarında yapılan savaşta Harezmsah Tekiş'e yenilip, öldürülmesinden sonra tarih sahnesinden çekilmekteydi¹. Aslında bu olay, yaklaşık 40 yıldır devletin bünyesinde yaşanan birtakım siyasî çalkantılar sebebiyle, büyük ölçüde yıpranmış olan bu devlete son ve öldürücü darbenin vurulmasından başka bir şey değildi.

Tuğrul'u yenerek ortadan kaldırmayı başaran Tekiş, Rey'den doğruca payitaht Hemedân üzerine yürüyerek şehri ele geçirdi ve onun tahtına oturarak, temsil ettiği devleti fiilen ve hukuken sona erdirdi (25 Haziran 1194). Bu cümleden olarak, Irak Selçukluları Devleti'nin bütün servetlerini ele geçirerek, askerlerine silah bıraktırdı ve köylülerin ellerinde bulunan bütün toprakları askerlerine işgal ettirdi. Hemedân yakınlarında Dezc ve Kasımâbâd arasında kendisi için bir köşk inşa edildikten sonra şehirdeki saray ve köşklere bulunan bütün değerli eşyalar oraya taşınmak suretiyle tefriş edildi. Harezmlî emîrlere de hükümdarlarının yaptığı gibi elde ettikleri ganimetlerle kendilerine köşkler inşa ettirdiler². Böylece, uzun bir zamandır efendileri Selçukluları yenerek, topraklarını ve servetlerini ellerine geçirme hayalleri kuran Harezmsahlar, sonunda bu arzularına kavuşmuş oluyorlardı.

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, Trk. tr. A. Ağırakça, A. Özaydın, İstanbul, 1987, XII, 96-97; Cuveynî, *Târîh-i Cihan Guşa*, Trk. tr. M. Öztürk, Ankara, 1988, II, 25-26; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Surûr*, Trk. tr. A. Ateş, Ankara, 1960, II, 340-341; Sibt b. el-Cevzî, *Mir'atu'z-Zemân fi Târîhi'l-A'yân*, Haydarabad, 1951, II, 444; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nasirî*, İng. tr. M. H. G. Raverty, London, 1881, I, 166-167; Ebû'l-Farac, *Tarih*, Trk. tr. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1987, II, 467; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Trk. tr. M. Keskin, İstanbul, 1995, XIII, 80; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, Ankara, 1990, 370; İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1984, 123-126; ayn. mlf., "Tekiş", *İA*, XI/2, 137; M. A. Köymen, "Son Irak Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul ve Zamani", *Ata. Ün. Fen-Ed. Fak. Araş. Der.*, 13, Erzurum, 1985, 229-231.

² Râvendî, II, 345; İ. Kafesoğlu, a.g.m., 137.

Yaklaşık bir buçuk asırdır Selçukluları Irak'tan çıkartmak için uğraşan Hilâfet müessesesi, Nâsır Lidinillah zamanında (1180-1225) nihayet bu emeline kavuşmuş, Sultan Tuğrul'u ortadan kaldırması için kıskırttığı Harezmsâh Tekiş başarılı olmuştu. Irak-ı Acem'i süratle istilâ eden Tekiş'e hemen bir elçi gönderen halife, isteklerini yaptıracağını zannettiği bu hükümdardan ele geçirdiği yerlerin bir kısmını kendisine bırakmasını istedi. Bu isteye olumsuz cevap verilmesi üzerine, bu sefer de veziri Mueyyiduddîn İbnu'l-Kassab'ı hil'at ve zengin hediyelerle birlikte Sultan Tekiş'e göndererek, daha açık bir şekilde isteklerini ona iletmeği denedi. Abbasi veziri, beraberindeki askerlere, yolda katılan 10 binden fazla Irak'ın yerli halkından oluşan askerin eklenmesiyle birlikte Esedâbâd'a vardığı zaman, emrindeki bu güçlerden cesaret alarak, küçümseme ve tehdit dolu bir edâ ile halifenin emirlerini yerine getirmesini isteyince, ona haddini bildirmek isteyen Tekiş, cevap olarak hemen ordusuyla vezirin üzerine saldırdı. Böyle bir hareket beklemediği anlaşılan vezir, sultanla savaşmaktan korkarak Bağdad istikametine doğru kaçmaya başladı. Tekiş'in ordusu onun peşini bırakmayarak Dînever'e kadar takip etti. Orada yağmalama hareketinde bulunan bu ordu daha sonra Hemedân'a geri döndü³. Böylece, halifeye gereken cevabı oldukça sert bir şekilde veren Sultan Tekiş, bundan sonra Halife Nâsır'a elçi göndererek, Bağdad'da adına hutbe okutmasını ve saltanatının onaylanmasını istedi⁴.

Hemedân'da yaptırdığı köşk bittikten sonra büyük bir kabul resmi veren Tekiş, hem zaferini kutlayanların tebriklerini kabul etmiş, hem de Irak-ı Acem'i komutanlarına iktâ ederek, buranın yeni statüsünü belirledikten sonra, memurlarını göndererek ülkenin vergisini toplatmıştı. Irak-ı Acem'in yeni durumu şöyle tayin edilmişti: İsfahân'ın idaresi, kendisine yardım eden ve Tuğrul'a karşı kıskırtan, Atabeg Cihân Pehlivân'ın oğullarından Kutluğ İnanç Mahmûd'a bırakıldı ve eski Selçuklu emîrleri onun emrine verildi. Hemedân eyaleti Emîr Karaguz Atabekî'nin yönetimine bırakılırken, Rey şehri ise oğlu Melik Yûnus Han'a verilmiş ve Emîr Mayacık⁵ ona atabeg tayin edilmişti. Tekiş, bu idarî düzenlemeyi yaptıktan sonra Harezme'e geri döndü⁶.

³ Cuveynî, II, 27; İbnu'l-Esîr, XII, 97-98; İ. Kafesoğlu, 127.

⁴ İbnu'l-Esîr, XII, 120; Kadî İmâdeddin, *Bustânu'l-Câmi Tevârihu'z-Zemân*, Nşr. C. Cahen, "Une chronoque du VI/XIIe siecle Bustan al-Jami", *BEO*, VII/VIII, 1937-38, 154.

⁵ Bu isim İbnu'l-Esîr'de ve Râvendî'de "Mayacık" şeklinde geçmekte, Cuveynî ile Sibt b. el-Cevzî (II, 471) ise "Mayancuk" şeklini kullanmaktadır.

⁶ Râvendî, a.g.y.; Ebû Hâmid, *Zeyl-i Selçuk-nâme*, Nşr. İ. Afşar, Tahran, 1332, 92; Cuveynî, a.g.y.; İbnu'l-Esîr, XII, 98; Cuzcânî, I, 249-250; Ebû'l-Farac, II, 467; İ. Kafesoğlu, 127; C. E. Bosworth, "The political and dynastic history of the Iranian world", *CHI*, Ed. J. A. Boyle, Cambridge, 1968, 182.

Sultan Tekiş'in ülkesine geri dönmesinden hemen sonra birtakım kargaşalıkların ortaya çıkığını görmekteyiz. Tekiş'in bölgeden ayrılmasını fırsat bilen Meliku'l-Umera Uluğ Bâr Ayaba, Irak Selçukluları döneminde ülkenin servetlerinin saklandığı önemli bir kale olan Ferezin'i ele geçirmek için, kendisine bağlı olan Hemedân valisi Karaguz'u, Melik Yunus Han' karşı isyana kışkırttı. Onun isyana kalkışması üzerine kendisi de harekete geçerek, Ferezin'i savunan şemseddîn Mubârek'in teslim olması üzerine, burayı ele geçirdikten sonra onu öldürmeyerek, serbest bıraktı. Sultan Tekiş'in yanına giden şemseddîn Mubârek, durumu ona anlatıp bu emiri şikâyet etti. Tekiş'in bu siyancı emirleri cezalandırmak ve isyanı bastırmak için gönderdiği ordu, Cemâleddîn Ayaba'nın surları onarıp, iyice tahkim ettiği kapandığı Ferezin kalesini kuşattıysa da ele geçiremedi⁷.

Tekiş'in bölgeden ayrılmasını fırsat bilerek harekete geçenlerden birisi de Kutluğ İnanç idi. Esas gayesi Irak-ı Acem'i eline geçirmek olan bu emir, savaşarak baş edemediği Sultan Tuğrul'u ortadan kaldırmak için Sultan Tekiş'i kullanmış, onun eliyle Irak Selçukluları Devleti'ne son verdimişti. Tekiş'in ülkesine dönmesinden sonra ise, babası Atabeg Cihân Pehlivân devrindeki siyasi nüfuzu tekrar kazanabilmek amacıyla birtakım eski Selçuklu emirlerini de yanına alarak, Irak-ı Acem'i ele geçirmek için harekete geçti. Onun Irak içindeki bu teşebbüsü Melik Yunus Han tarafından hemen karşılık görerek, Atabeg Mayacık'ın Rey'den büyük bir orduyla onun üzerine yürümesine sebep oldu. Kutluğ İnanç, üzerine gelen bu Harezmi ordusundan korkup Bağdad taraflarına doğru geri çekilmeye başlayınca, onun peşini bırakmayan Mayacık, sonunda Zencân'da Muhammedî Köyü ile Sâmin arasında bir yerde ona yetişerek, savaşa mecbur etti. Yapılan şiddetli savaşı kaybeden Kutluğ İnanç, malzeme ve ağırlıklarını bırakarak Bağdad'a doğru kaçtı (1195)⁸. Bu sırada Huzistan bölgesini işgal eden Abbasi veziri Mueyyiduddîn, buranın önemli şehirlerinden birisi olan Maysan'ı işgale hazırlanmaktaydı. Harezmi ordusu önünden kaçan Kutluğ İnanç, yanında bulunan askerleriyle birlikte gelip burada vezirin ordugâhına sığınmak zorunda kaldı⁹.

Halife Nâsır, Irak-ı Acem üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için karşısında rakip olarak bu sefer de başka bir Türk devleti olan Ha-

⁷ Râvendî, II, 345-346; İ. Kafesoğlu, 132.

⁸ Râvendî, II, 346.

⁹ İbnu'l-Esîr, XII, 100.

rezmşahlar'ı bulmuştu. Selçuklular için uyguladığı denenmiş geleneksel siyasetini Harezmsahlar için de hayata geçirmekte bir sakınca görmediği için, bir yandan Tekiş'in ilgisini başka yönlerle çekerek, meşgul etmek için Gur ve Gazne Meliki Gıyaseddîn Muhammed (1203)'e müracaat ederek, onunla savaşması için kışkırtırken¹⁰, diğer yandan da kuvvet kullanarak bölgeyi ele geçirmeğe çalıştı. Bu amaçla veziri Mueyyiduddîn'i büyük bir orduyla göndererek, Şemle'nin oğullarının elinde bulunan Huzistan'ı ve çevresindeki bütün şehirleri işgal ettirdi (1194-95). Ele geçirilen Şemle'nin oğulları tutsak edilerek Bağdad'a gönderildi¹¹. Böylece oradaki Türk hâkimiyeti sona erdirilmiş oluyordu.

Râvendî'nin belirttiğine göre, halifenin veziri Huzistan'da birtakım yeni kanunlar çıkararak, vegiden muaf arazilerden "*Mal-ı mesâlih*" vergisi almaya ve "*Yer, toprak Emîrû'l-Mü'minîn'indir. Başkaları kim oluyor ki, mülkü olsun*" diyerek, özel mülklere el koymağa başlayınca halk bu durumdan rahatsız olmuştu¹².

Yerli halk, bölgenin yeni hâkimleri Harezmsahların hareketlerinden memnun olmamışlardı. İsfahân'ın yönetimini elinde bulunduran Harezmsah Tekiş'in oğlu Yûnus Han, uygulamaları yüzünden halk tarafından

¹⁰ İbnu'l-Esîr, XII, 120. Halifenin kışkırtmasıyla Gur meliki Gıyâseddîn, Irak'tan ülkesine yeni dönmüş olan Harezmsah Tekiş'e haber göndererek, Irak'ta yaptığı işlerden dolayı kendisini ayıplamış ve ülkesine saldırarak işgal etme tehdidinde bulunmuştu. Bunun üzerine Tekiş, Hitay hükümdarına bir elçi göndererek, Gur melikinden şikâyetçi olmuş ve onun tehdidinin sadece kendisine yönelik olmadığını, eğer kendisini yenerse bu sefer de Hitayların üzerine yürüyeceğini, bu yüzden tedbir almak lazım geldiğini kendisine bildirdi. Bu uyarı üzerine büyük bir ordu hazırlatan Hitay hükümdarı, *Tayangü* adlı komutanını bu ordunun başına geçirerek, Guruların üzerine yolladı (Nisan-Mayıs 1198). Bu sırada "*nikris*" hastalığına yakalanmış bulunan Sultan Gıyâseddîn, ordusunun başına getirdiği kardeşi Şihabeddîn Hitayları yenilgiye uğratıp, 12 bin askerini öldürerek, Ceyhun nehrine dökmeyi başardı. Bu durum, Harezmsah Tekiş ile Hitay hükümdarının arasını açtı. Hitayların tehdidine maruz kalan Tekiş, Gur hükümdarına başvurarak, yardımını istedi. Halifeye itaat etmesi ve Hitayların ele geçirdikleri İslâm topraklarını geri vermesi şartlarının Gur hükümdarı tarafından öne sürülmesinden sonra bu mesele çözümlenemedi, ileriki zamanlara kaldı (bkz. İbnu'l-Esîr, XII, 120-122).

¹¹ İbnu'l-Esîr, XII, 98; Sibt, II, 445; Hinduşah b. Sancar Nahcevanî, *Tecâribu's-Selef*, Nşr. A. İkbâl, Tahran, 1934, 331. Râvendî, Abbasi vezirinin Irak-ı Acem'e gönderilmesinde Irak emirlerinin büyük rolü bulunduğunu belirtmektedir. Bu müverrihe göre, Emîr-i Hâcib-i Kebîr Şemseddîn Muhammed b. Gencevî'nin, yanında Irak'ın ileri gelen büyük emirleriyle birlikte ilkin Yıva Türkmenlerinin reisine, daha sonra ise Bağdad'a vezir Mueyyiduddîn'e giderek, Irak'a sefer için ikna etmişler ve o da 5 bin süvari ile birlikte Irak-ı Acem'in yolunu tutmuştu (bkz. Râvendî, II, 347).

¹² Râvendî, II, 351; V. V. Barthold, 371.

pek sevilmediği için, şehirdeki Şâfîilerin reisi Sadreddin el -Hocendî Bağdad'a haber göndererek, halifenin asker göndermesi halinde şehri ona teslim edebileceklerini bildirdi. Önceki teşebbüsündeki başarısızlığına rağmen Halife Nâsır Irak-ı Acem üzerindeki emellerinden vaz geçmeyerek, Lihf hâkimi Seyfeddin Tuğrul komutasında bir orduyu İsfahân'a gönderdi. Halifenin ordusunun şehrin yakınlarına gelerek karargâh kurması üzerine, halkın kendisine karşı olmasını da hesaba katan Yünus Han, şehri savunamayacağına kanaat getirerek, burayı terketti. Onun gitmesi üzerine halifenin ordusu şehre girerek, ele geçirdi (1194-95)¹³.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Kutluğ İnanç'ın vezir Mueyyiduddin'in ordugâhına gelerek, halifeye sığınmasından sonra, ona ve yanındaki emirlere çok iyi davranan vezir, hil'atler ve çeşitli hediyeler vererek, onunla birlikte Kirmanşah'a doğru hareket etti. Hemedân yakınlarına geldiklerinde, Yünus Han ile Emîr Mayacık, herhalde onunla karşılaşmak istemediklerinden, şehri terk ederek Rey'e doğru hareket ettiler. Onların ayrılmalarından hemen sonra vezir Mueyyiduddin, emrindeki 5 bin süvariyle Hemedân'ı ele geçirdi (Eylül-Ekim 1195). Burada fazla kalmayarak Kutluğ İnanç ile birlikte Irak-ı Acem'de istilâ hareketini devam ettirerek Harkân, Mazdegân, Sâve ve Âve'yi zaptettikten sonra Rey istikametinde ilerledi. Burada bulunan Yünus Han ile Emîr Mayacık yine savaşmadan şehirden ayrıldılar ve yakında bulunan Huvâru'r-Rey'e gittiler. Peşlerini bırakmayan vezir, arkalarından bir ordu gönderince, burayı terkeden Harezmliler bu sefer de Damgân, Bistâm ve Cürcan hattında geri çekildiler.

Bu sırada vezir Mueyyiduddin'in yanında bulunan Kutluğ İnanç ve yanındaki emirler, Harezmsahların bölgeden ayrılmasını ve Abbasi vezirinin de onları takibini fırsat bilerek Rey'i ele geçirdiler. Bu durum, müttefik taraflar arasınada önemli bir anlaşmazlığın ortaya çıktığını göstermektedir ki, muhtemelen bütün Irak-ı Acem'in halifenin ordusu tarafından ele geçirilmeye başlanması, kendisi için aynı amacı güden Kutluğ İnanç'ın menfaatlerine ters düştüğü için bu yola baş vurmak zorunda kalmıştı. Bu olay üzerine halifenin askerleri Harezmsah ordusunu takibi bırakarak Rey'e geri döndüler. Vezir şehri muhasaraya başlayınca, dayanamayacağını anlayan Kutluğ İnanç buradan ayrılmak zorunda kaldı. Şehre giren halifenin ordusu

¹³ İbnü'l-Esîr, XII, 104-105; Ebû'l-Farac, II, 468.

büyük bir hırsla her tarafı yağmalamaya başlayınca, vezir askerlerine yağma yapmayı yasaklamak zorunda kaldı¹⁴.

Rey'den ayrılan Kutluğ İnanç, yanındaki emîrlerle birlikte Âve'ye gitmişti. Buranın komutanı halifeye bağlı olduğu için, onu şehre sokmayınca, oradan uzaklaşmak zorunda kaldı. Onların peşini bırakmayan Mueyyiduddîn, takip ederek Hemedân yönünde ilerledi. Kendisine katılan askerlerle güçlenerek Kerec şehrine saldırmak için harekete geçen Kutluğ İnanç'ı bir derbente konakladığı sırada yakaladı ve savaşa tuttu. Çetin bir savaştan sonra Kutluğ İnanç yenilerek, savaş alanından kaçtı. Buradan Hemedân'a yürüyen Mueyyiduddîn, şehrin yakınlarında bulunan Harezşah Köşkü'ne gelerek, üç ay boyunca burada konakladı (13 Mayıs 1196). Burada, Irak-ı Acem'in önemli şehirlerini eline geçirmiş bir komutan olarak, işgal ettiği yerlere halifenin izniyle valiler tayin etmeğe başladı. Bu cümleden olarak, emîrlerinden Alâeddîn Tuğlu Hemedân'a vali yapıldı.

Bu başarılı askeri hareketlerden sonra Halife Nâsır'ın da Irak-ı Acem'de ele geçirdiği şehirlere memurlar tayin ederek, oraları Hilâfet Devleti'ne ilhak ettiğini görmekteyiz. İsfahân'a şahne olarak tayin edilen Feleküddîn Sungur et-Tâvil, Bağdad'dan buraya gelip görevine başladıktan sonra, Şafiîlerin reisi Sâbit el-Hocendî ile anlaşmazlığa düşerek, onu öldürmüştü¹⁵.

Irak-ı Acem'de bu olaylar yaşandığı sıralarda, Horasan'da başka problemlerle uğraşmak zorunda kalan Harezşah Tekiş, halifenin bu istilâsına göz yummak niyetinde olmadığı için Irak-ı Acem'de bulunan Abbasi vezirine bir elçi yollayarak, askeri hareketlerini durdurmasını ve ele geçirmiş olduğu yerleri kendisine iade etmesini istedi. Vezirin bunu kabul etmemesi üzerine, kaybettiği yerleri zorla ele geçirmekten başka çıkar yol göremediği için, hazırladığı ordusuyla süratle Irak-ı Acem'e girdi. Tam bu sıralarda, yakalandığı hastalıktan kurtulamayan Mueyyiduddîn Hemedân'da vefat etti (4 Temmuz 1196)¹⁶. Vezirin ölümünden haberi olmayan Tekiş, başsız kalan halifenin ordusunu Mazdekân'da ağır bir yenilgiye uğrattı (14 Temmuz 1196)¹⁷. Halifenin askerlerinin cesetleri yanında, bütün ağırlıkları da savaş alanında kaldı ve Harezşahların eline geçti.

¹⁴ İbnu'l-Esîr, XII, 100-101; Râvendî, II, 347-348; İbn Kesîr, XIII, 83; Hinduşah b. Sancar, a.g.y. Selçuklu gulâmları ve Harezşah emîrleri gibi, Halifenin askerleri de Irak-ı Acem'de yağma yapmaktan hiç bir zaman geri kalmamışlardı.

¹⁵ İbnu'l-Esîr, XII, 110; Râvendî, II, 351.

¹⁶ İbnu'l-Esîr, XII, 111. Bu vefat haberi emîrleri tarafından ordudan saklanmıştı.

¹⁷ Râvendî, a.g.y.; Sibt, II, 450-451; Cuveynî, II, 30; İbnu'l-Esîr, XII, 101, 111; Hinduşah b. Sancar, 332.

Savaş sonrası etrafa dağılan halifenin askerlerini takip eden Emîr Mayacık, onları Dînever'e kadar kovaladı. Halifenin ordusunda bulunan Yıva Türkmenlerinin savaşın kaybedildiğini görerek, geri çekilip gitmeleri üzerine, halifenin kalan son askerlerini de saf dışı bırakan Mayacık, buradaki işini bitirdikten sonra Hemedân'a yöneldi. Şehrin yakınlarında Tekiş'in köşkünü ellerine geçirerek burada karargâh kuran bir müfrezeyi de geri püskürttüktan sonra, Hemedân'ı kuşattı ve şehirlerini savunan halk ile savaşmaya başladı. Bu kuşatma sırasında şehir çevresinde bulunan halkın mallarını ve hayvanlarını yağmaladıktan sonra, Hemedân yönünde ilerleyen Tekiş'e müjdecilerle birlikte, vezir Mueyyiduddîn'in mezarından çıkardığı cesedinin başını kesip zaferinin nişânesi olarak gönderdi. Hemedân yakınlarına gelen Sultan Tekiş, köşküne yerleşerek, zafer kutlamaları için bir kabul resmi yaptıktan sonra, şehirlerini teslim etmek sitemeyen Hemedân halkına haber göndererek, savaşmadan şehri teslim etmelerini, aksi halde tahrip edeceğini bildirdi. Bunu ilkin Mayacık'ın bir hilesi sanarak inanmayan halk, sonradan gönderdikleri elçileri vasıtasıyla sultanı tanıyarak, şehri kendisine teslim ettiler¹⁸.

Büyük emekler ve paralar harcayarak meydana getirdiği ordusunun Irak-ı Acem'de iki buçuk asırlık bir düşü gerçekleştirilmesine ramak kala Harezem sultanının müdahalesiyle bütün işleri bozulan Halife Nâsır, Hemedân'da bulunduğu sırada Tekiş'e Bağdad Nizâmîye Medresesi müderrislerinden Mucîr-i Bağdadî adında bir elçiyi yollayarak, '*sultanın kendi askerleriyle savaşmamasını ve derhal Irak'tan ayrılmasını, aksi halde durumun kötü olacağını*' belirtip, onu tehdit etti. Oldukça tecrübeli ve zeki bir hükümdar olan Sultan Tekiş: "*Hüküm Emîru'l-Mu'minindir, ben de onun şahnesiyim. Pek çok düşmanım vardır ve ben hepsinden daha kuvvetliyim, fakat ordusuz kalamam. Arz Divanı sahibi maiyetimizde 170 bin süvari kaydetmiştir. Bu ordunun ihtiyacı o nân-pâre ile karşılanamaz. İhsan buyurup, Hûzistan'ı bana lütfetse de, maiyetimizin ihtiyaçları karşılansa.*" diyerek, oldukça ustaca bir şekilde hem ordusunun büyüklüğünü ortaya koymuş, hem de ele geçirmiş olduğu Hûzistan'ı halifeden geri isteyerek, onu üstü kapalı bir şekilde tehdit etmişti. Huzurda sarfettiği sözlerle haddini aşarak, sultanı küstahça tehdide yeltenen elçi, ertesi gün odasında ölü bulundu. Diğer elçilik personeli ise, kısa bir süre sonra Bağdad'a hareket ettiler¹⁹.

¹⁸ Râvendî, II, 352-354; Cuveynî, a.g.y.; İbnu'l-Esîr, XII, 101; Sıbt, a.g.y.

¹⁹ Râvendî, II, 354-355. Kaynaklarda ölüm sebebi belirtilmemesine rağmen, bu elçinin sultan tarafından halifeye gözdağı vermek amacıyla öldürülmüş olması ihtimal dahilindedir.

Hemedân'da kaldığı süre içerisinde, Irak-ı Acem'i yeniden idari düzenlemeye tâbi tutan Tekiş, idare merkezi Hemedân'ı oğlu Melik Yünus Han'a verirken, Melik Çağrı'yı da yanına aldı. Rey'deki Şâfiîlerin reisi Sadreddin b. Muhammed el- Vezzân'ı buraya kadı tayin ettikten sonra, tetkiklerde bulunmak için İsfahân'a hareket etti. Burada oğlu Togan Togdî'nin oğlu Erboz'u İsfahân valiliğine tayin ederken, yanına da atabeg olarak emîrlerinden Samânî'yi verdi. Daha sonra Horasan'dan gelen haberler üzerine bölgeyi terk ederek ülkesine geri dönmek zorunda kaldı²⁰. Böylece Halife Nâsır'ın Irak-ı Acem üzerindeki emellerine Harezşah Tekiş tarafından engel olunmuş, buranın Halifelik Devletine ilhakı önlenmiş oluyordu.

Selçuklulara karşı Halife Nâsır tarafından kullanılan Harezşah Tekiş'in, sonradan onun istek ve arzularına karşı durması, Hilâfet Devleti ile Harezşahlar Devleti'nin arasını açmış ve bu durum Cengiz Han'ın istilâsına kadar sürecek bir mücadelenin de başlangıcı olmuştu²¹. Halifeler, Abbasi Devletini en ihtişamlı haliyle yeniden diriltmek için büyük çaba harcarken, isteklerine set çeken Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile bu yönde çatışmaktan geri durmamış, aradığı fırsatı da ancak Irak Selçukluları Devleti zamanında yakalayabilmişti. Bu devlet ile askeri alanda başa çıkamayınca, özellikle Selçuklu ailesine mensup melikler ve gulâm emîrleri kışkırtmak suretiyle ülke dahilinde kargaşalık yaratarak, iç barışı bozmaya çaba sarfetmiş ve bunda da başarıya ulaşmıştı. Bu anlayış bütün halifelerin değişmeyen siyaseti olmuştu²².

Şimdi, tam Irak Selçuklu Devleti'ni tarihe gömmüşken, bu sefer de karşısına bir başka Türk devleti çıkıyordu ki, Halife Nâsır aynı siyaseti burada da uygulamaya koymakta bir sakınca görmedi. Irak-ı Acem'de meydana gelen ve gelecek bütün anti merkezîyetçi, anarşi doğuran, kargaşalık yaratan hareketlerde hep bu halifenin parmağı olduğunu, onları bizzat Halife Nâsır'ın teşvik ve himaye ettiğini kaynaklardan müşahede etmemiz mümkündür.

Harezşah Tekiş'in Irak-ı Acem'de meydana getirdiği bu yeni durum, eski Selçuklu emîrlерinin, Sultan Tekiş'in ülkesindeki başka problemler için

²⁰ İbnu'l-Esîr, XII, 101; Cuveynî, II, 30; Râvendî, II, 355-357; V. V. Barthold, 370.

²¹ Bu dönem için bkz. İ. Kafesoğlu, 127 vdd.

²² Bu konuyla ilgili teferruath bilgi bulmak için bkz. H. Kayhan, Irak Selçukluları, Konya, 2001, ilgili yerler.

bölgeden ayrılmasından sonra ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanarak, bölgeye hâkim olma isteklerini daha da arttırmıştı. Bu emîrler kendi aralarında anlaşarak, Atabeg Pehlivan'ın büyük emîrlerinden Gökçe'yi kendilerine lider seçip, harekete geçmişlerdi. Müttefik emîrler, Rey ve çevresinde bulunan şehirleri Harezmlilerin elinden almak için İsfahân'a yürüdüler. Şehre yaklaştıkları sırada Halife Nâsır'ın ordusunun şehir civarında karargâh kurduğunu görünce, savaşmanın yersiz olduğunu gören Gökçe, bu ordunun komutanı Seyfeddin Tuğrul'a elçi göndermek suretiyle halifeye itaatini sundu. Bunun akabinde, şehirden ayrılan Harezim ordusunu takip edip, onların bölgeden uzaklaştıklarından emin olduktan sonra geri dönüp İsfahân'ı ele geçirdi. Buradan Bağdad'a elçi göndererek, Rey, Huvârû'r-Rey, Sâve, Kum, Kacân ve Mazdegân'a kadar uzanan bölgenin kendisine bırakılıp, İsfahân, Hemedân, Zencân ve Kazvîn'in ise halifede kalması için teklifte bulundu. Önerilen yerleri ele geçirmek için zaten uzun bir süredir uğraşan Halife Nâsır, ayağına kadar gelen bu fırsatı geri tepmeyecek, teklifi hemen kabul etti ve bölgenin kendisine verildiğine dair bir menşuru, değerli hediye ve hil'atlerle birlikte Gökçe'ye gönderdi (1194-95)²³.

Abbasi veziri ile yaptıkları savaşta yenilen Kutluğ İnanç ve Cemâleddin Ayaba, kaçıp Hemedân civarlarına gelmişlerdi. Burada asker toplayıp, silah ve malzeme tedarik ettikten sonra vezir Mueyyiduddîn 'in o tarafa gelmekte olduğunu işitince, Ayaba'nın adamı Seyfeddin Tekiz'in korumasında olan Kerec'e gittiler. Mueyyiduddîn onları takibini sürdürerek, buraya da gelince, onunla karşılaşmaktan korktuğu için, elinde bulunan bütün ağırlıklarını bırakan Kutluğ İnanç, Ayaba'nın itirazına rağmen Rey'e kaçtı. Buraya varınca, ölen Emîr Siraceddin Kaymaz'ın mirasından 160 bin dinar alarak, yeni bir ordu toplamak suretiyle şansını bir daha denemek istedi²⁴.

Bu sırada Simnân ve Damgân'da bulunan Harezmsah emîri Mayacık, Kutluğ İnanç'ı hile ile yakalayarak öldürttü ve kafasını keserek Harezim'e yolladı. Cesedi ise Hemedân'da babası Cihân Pehlivân'ın türbesine nakledildi (Mayıs 1196). Sultan Tekiş, Kutluğ İnanç'ın öldürülmesine üzülmüş ve Mayacık'un bu konudaki özürünü de kabul etmemesine rağmen, ona herhangi bir ceza vermemişti²⁵.

²³ İbnü'l-Esîr, XII, 105; İ. Kafesoğlu, 138; H. Alyârî, *Azerbaycan Atabegleri İldeniz Oğulları*, İstanbul, 1966 (İ. Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi), 90.

²⁴ Râvendî, II, 349-350.

²⁵ Râvendî, II, 350-351. 350-351; Cuveynî, II, 30; İbn Kesîr, XIII, 85. Mayacık'un Kutluğ İnanç'ı niye öldürttüğüne ilişkin kaynaklar değişik bilgiler vermektedir. Cuveynî'ye göre, Mayacık, araları iyi olmadığı için, onun isyan etmek üzere olduğunu bahane ederek bu işi

Oğlu Melik Yunus Han'ın Irak-ı Acem'de başarılı olamaması ve hastalanarak görme yeteneğini büyük ölçüde kaybetmesi Sultan Tekiş'i yeni tedbirler almaya zorlamıştı ki, bu amaçla tâbii Azerbaycan Atabegi Ebûbekir'e elçi yollayarak, Hemedan'a gidip, bölgenin idaresinin düzenlenmesinde oğluna yardım etmesini istedi ise de, Gürcü saldırılarını bahane eden Ebûbekir, ancak kardeşi Özbek'i yollayabileceğini bildirdi²⁶.

Tekiş, bölgeden ayrıлып Rey şehrine ulaştığı zaman Ebûbekir'in gönderdiği Özbek Hemedân'a geldi. Onun gelmesiyle birlikte babası zamanından kalan bazı emirlerin gelip onun çevresinde toplandıklarını görmekteyiz. Bunlardan birisi olan İzzeddîn Satmaz Hemedân'a gelerek onun emrine girmişti. Irak-ı Acem'de faaliyet gösteren Emîr Nûreddîn Gökçe'yi yakalayıp, ortadan kaldırmak için Özbek ve İzzeddîn Satmaz birlikte harekete geçtiler ve onu bölgeden uzaklaştırmağı başardılar. Kaçmak zorunda kalan Emîr Gökçe, giderken, intikam için Hemedân çevresini yağmalamayı da ihmal etmedi²⁷.

Özbek'in Hemedân'a gelmesi, büyük emirlerden Cemâleddîn Ayaba'yı da buraya çekmiş ve onun hizmetine girmesine sebep olmuştu. Onun kısa sürede yükselmesi ve vaziyete hâkim olması üzerine, kendi itibarının düştüğünü gören İzzeddîn Satmaz, kızarak oradan ayrıлып Zencân'a gitti. Cemâleddîn Ayaba'nın prestiji, damatları olan Kuran Han'ın oğulları ve Nûreddîn Kuran'ın oğlunun biner kişilik süvarilerle yardıma gelmeleri üzerine daha çok arttı (27 Ocak 1197). Kaynaklardan anladığımıza göre, bölgedeki anarşi ve düzensizlik, onun iyi icraatleri sayesinde kısa sürede ortadan kalkarak, Hemedân ile çevresi huzur ve sükûna kavuştu²⁸.

Abbasi veziri Mueyyiduddîn'in ölümünden sonra vezaret makamına vekâlet eden Muineddîn Kâşî'nin telkinleriyle harekete geçen Halife Nâsır, Mısır ümerâsından olup daha sonra Bağdad'a gelerek halifenin hizmetine girmiş olan Emîr Ebû'l-Heycâ'yı bir orduyla birlikte Hemedân'ı ele geçirmesi için Irak-ı Acem'e göndermişti. Ebû'l-Heycâ, Melik Özbek'in adı kaynaklarda belirtilmeyen bir yere sefer yapmak için şehirden ayrılmış olmasından da ya-

yaptırmıştı. Râvendî ise, Melik Yunus Han'ın karısı olan Sultan Tuğrul'un kızının, babasının ölümünden sorumlu tuttuğu Kutluğ İnanç'dan intikam almak için bu işi yaptırdığını belirtmektedir.

²⁶ Râvendî, II, 357.

²⁷ Râvendî, II, 358; I.Kafesoğlu, 138.

²⁸ Râvendî, II, 358.

rarlanarak, saldırıya geçip, kısa bir sürede Hemedân'ı işgal etti (29 Nisan 1197). Bu durumun, Özbek'in, bağlı olduğu halifeye güvenini oldukça sarstığını görmekteyiz. Nitekim, bu hâli gören Halife Nâsır, Özbek'i yumuşatmak ve gönlünü almak için taraftarı Emîr A'lem'i, durumu izah eden mektup, zengin hediyeler ve hil'atlerle birlikte ona elçi olarak gönderdi²⁹.

Hemedân'da bunlar olurken, Harezmi emîri Mayacık ise, Batınîler üzerine sefer yaparak, hile ile ele geçirdiği reislerini ve taraftarlarının büyük bir kısmını öldürmek suretiyle, Irak-ı Acem'de onlara büyük bir darbe vurdu. Buradan da Hemedân'a saldırarak, Emîr A'lem ile Ebû'l-Heycâ'yı bozguna uğratarak kaçırttı. Berûcird'e doğru kaçan bu Abbâsî emîrlerini bir müddet takip eden Mayacık, daha sonra geri dönmek zorunda kaldı. Çünkü kendisinin olmadığı sırada aniden Rey'e saldıran Emîr Gökçe ve Nâsireddîn Ağuş, askerlerinin bir çoğunu öldürmüşler ve bütün hazinelerini ellerine geçirmişlerdi. Mayacık'ın Rey'e gelmesi üzerine bu saldırgan emîrler geri çekilmek zorunda kaldılar (1197)³⁰.

Melik Özbek, Ebû'l-Heycâ'nın saldırısından sonra yardım istemek için gittiği Azerbaycan'dan Mayıs-Haziran 1197 tarihinde Hemedân'a geri döndü. Kardeşi Atabeg Ebûbekir, burayı yeteri kadar iyi yönetemediğine kanaat getirmiş olacak ki, ona yardım etsinler diye Azerbaycan emîrlerinden bazılarını yollamıştı. Gökçe hakkındaki şikâyetlerin fazlaşması üzerine, Özbek onu ihtar ettiyse de, oldukça güçlenen bu emîr, kılıcını bırakmayı reddetti. Bu emîrin gittikçe tehlikeli olduğunu gören Emîr Bahâeddîn Sunbat, Azerbaycan'a giderek Atabeg Ebûbekir'e durumu anlattı. Bunun üzerine Ebûbekir, orayı düzeltmesi için Kadı Zeyneddîn'in oğlunu kardeşine nâib olarak gönderdi ise de, bu şahıs görevini kötüye kullanarak, halkın malını-mülkünü müsadereye, her türlü kanunsuz işlere önyak olarak, bu tür işleri teşvik etmeye başladı. Bir yıl içerisinde de orada vefat etti³¹.

Emîr Gökçe, bu sırada Yiva Türkmenlerinin üzerine bir sefer yapmış ve bunun üzerine bu Türkmenlerinin reisi Fahreddîn İbrahim, Sadreddîn Dûnî adında birini Melik Özbek'e elçi olarak yollayarak, durumu kendisine bildirmiş ve ne yapması gerektiğini sormuştu. Bu saldırgan emîrin oradan uzaklaştırılması için kendisine talimat verilince, onlarla herhangi bir savaşı

²⁹ İbnü'l-Esîr, XII, 112; Râvendî, II, 359; Sibt, II, 408-409; İbn Kesîr, XIII, 89; H. Alyârî, 91.

³⁰ Râvendî, II, 360.

³¹ Râvendî, II, 360-362; İ. Kafesoğlu, 139-140.

göze alamayan Gökçe, bir kaç yeri yağmaladıktan sonra Hemedân'a geri döndü³².

Irak-ı Acem'i istilâ ederek, bağımsız bir hükümdar olmayı isteyen Emîr Mayacık, bu bölgenin en önemli merkezlerinden birisi olan İsfahân'a giderek, orada bulunan Harezmi ordusuna saldırıp, onları geri püskürttü. Bundan sonra ileri hareketine devam ederek, Kâşân'a yöneldi ve orayı muhasara edip, yaklaşık 4 ay süren bir kuşatmadan sonra şehri âmân ile ele geçirmeyi başardı. Âmân verdiği halde, kendisine teslim edildikten sonra verdiği sözde durmayarak, bütün şehri yağmalattı. Râvendî'nin belirttiğine göre, onları bu tür işlere Kâşân rafizileri teşvik etmekteydiler³³.

Buradan Rey'e hareket etmesi üzerine telaşa kapılan Melik Özbek, emîrleri ile birlikte Mayacık'ın saldırılarını önlemek için Kazvîn'e yürümeye karar verdi. Bu iş için ayrıca Meliku'l-Umerâ Cemâleddîn Ayaba'yı yardıma çağırılırsa da, o bu davete katılmadı. İki taraf arasında 11 Mart 1198 tarihinde yapılan savaşta, ilk anda Özbek'in askerleri karşı tarafın ordusunun merkezini çökertilirse de, daha sonra savaşı bırakıp burada yağmaya dalınca, Mayacık'ın karısının komutasındaki Harezmi kadınlardan oluşan bir birlik onları kuşattı ve oldukça kanlı bir savaştan sonra yenilerek geri çekilmek zorunda kaldılar. Melik Özbek, Gökçe ve Nâsireddân Ağuş savaştan sonra Zencân'a saldırdılar. Bunun üzerine Mayacık ta Hemedân civarlarını yağmaladı³⁴.

Râvendî'nin belirttiğine göre, Mayacık'ı bu gibi saldırılara teşvik eden bizzat Halife Nâsır idi. Bu konuda ona gönderdiği maktupta: "*Sultan Harezmsah hâkimdir, fakat en büyük melik, zamanın İskenderi, dünyanın hükümdarı, cihân pehlivânı, ikinci Rüstem, muzaffer fatih, kır-isfehsalâr Şemseddîn Mayacık tamamıyla her hususta Emîru'l-Mu'minîn'in nâibidir.*" demektedir³⁵.

Bu sıralarda 28 Mayıs 1198 tarihinde, Sultan Tekiş'ten gelen bir ferman, ileri gelen kişilerin önünde okundu. Bu fermanla şöyle denilmekteydi: "*Âdil hükümdar, muzaffer fâtilh, büyük hâcib, doğu ve budağdaki emîrlerin meliki Şemseddîn Zâhirü'l-İslâm ve'l-Muslimîn uluğ hâcib, gâzî, kır-isfehsalâr Ma-*

³² Râvendî, II, 361.

³³ Râvendî, II, 363.

³⁴ Râvendî, II, 364-365; H. Alyârî, 93-94; İ. Kafesoğlu, 140-141.

³⁵ Râvendî, II, 365-366.

*yacık Zahîr Emîru'l-Mu'minîn bizim kulumuzdur ve onun adaleti bizce bilinmektedir. Fikrimiz şöyle karar verdi ki, bütün Irak'ta o bizim nâibimiz olarak evvelce buyurmuş olduklarımızı ifa edecektir. Reisler, kadılar ve diğer âmillerin mercii odur.*³⁶"

Hem halifenin hem de Sultan Tekiş'in kendisini öven ve yaptıklarını onaylayan mektupları, Mayacık'a güç ve cesaret vermiş, kendisine olan güveni artarak, bölgede tek başına hâkim olma isteğini kamçılıyordu. Bu amaçla, Hemedân'dan Kirmanşâhân civarına, Ebher ve Zencân hudutlarına kadar ordusuyla yağma ve çapullarda bulduktan sonra, Irak'ın vergilerini Tekiş'e vermeyerek, saltanat iddiasıyla isyana kalkıştığını görmekteyiz. Bu durum üzerine Atabeg Ebûbekir, Cemâleddîn Ayaba, Emîr-i Alem ve bir kaç emirle bir araya gelerek 4 bin süvariden oluşan bir orduyla harekete geçtiler ve Kihâ taraflarında yakaladıkları Mayacık'ı ağır bir yenilgiye uğrattılar³⁷. Böylece, geçici bir süreyle de olsa Irak-ı Acem'de asayiş sağlanmış oldu.

Atabeg Ebûbekir, kış mevsimini Rey'de geçirmek istiyordu. Ordusunu dağıtmış ve askerlerini kış boyunca evlerine göndermişti. Bu yüzden yanında bulunan asker sayısı azdı. Bu durumu değerlendirerek, Mayacık ile anlaşip tehlikeli bir oyun oynayan Kadı Sadreddîn Vezzân, Ebûbekir'e giderek, Harezmsâh Tekiş'in Rey'e gece baskını yapmak amacıyla Dihistan'dan Damgân'a gelmek için gece-gündüz at koşturduğunu ve ordusunun bir gün sonra şehre ulaşip, kendisine Sultan Tuğrul'un hesabını soracağını, bu yüzden de ihtiyatlı olması gerektiğini bildirdi. Bu habere hemen inanan Ebûbekir, oldukça telaşlanarak, hemen askerleriyle birlikte Rey'i terkedip, acele Azerbaycan'a hareket etti. Böyle bir olayı bekleyen Mayacık, onun ayrılmasından az sonra ordusuyla birlikte Rey'e geldi ve şehre hâkim oldu. Önceden yaptığı ve yarım kalan yağma ve zulümlerine tekrar başladı³⁸.

Bu vaziyetten haberdar olan Harezmsâh Tekiş, "*Irak emîrliği görevinin uzaması sonucu, işleri dilediği gibi yürütmesi yüzünden, kafasında bağımsızlık düşüncesi yer etmiş ve ruhunda insanı doğru yoldan çıkararak şeytan yerleşmiş olan, sultanın devletinden aldığı güçle biriktirdiği teçhizat ve askere güvenerek kendisini sultan sanan Mayacık'ın işini bitirmek üzere Irak'a yürüdü*³⁹."

³⁶ Râvendî, II, 366.

³⁷ Râvendî, II, 367-368.

³⁸ Râvendî, II, 368.

³⁹ Cuveynî, II, 32. Tekiş'in bu Irak seferinin sebeplerini Cuveynî bu sözlerle gayet güzel ifade etmiştir.

Tekiş, 1198 kışını Mâzenderân'da geçirerek, hazırlık yapıp, baharla birlikte hazırlıklarını tamamlayarak Irak-ı Acem'e yürüdü (Ocak 1199). Sultan Tekiş'in büyük bir orduyla üzerine doğru geldiğini duyan Mayacık, ilk anlarda oldukça paniye kapılmasına rağmen, daha sonra kendisini toparlamış ve karşı koymaya çalışmışsa da başarılı olamayarak, sultanın ordusunun önünden kaçmıştı. Irak içlerinde başıboş dolaşarak Dinever ve Lişter yoluyla bölge dışına çıktı ise de, Tekiş onun peşini bırakmadı. Yanında bulunan emîrleri ve askerlerinin büyük bir kısmı ondan ayrılarak sultanın ordusuna katılmıştı. Uzun bir kaçıştan sonra Tekiş'e haber göndererek, af dileyip, sultanı peşine düşmekten vaz geçirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Kararlı olan Tekiş, onun arkasından çok hızlı hareket edebilen bir birlik yolladı. Mayacık, onların ellerinden kaçıp bir kaç adamıyla birlikte daha önceden hile ile ele geçirerek, zahire ve mallarını yerleştiği Firuzkûh kalesine sığındı. Peşinden yetişen sultanın askerleri kaleyi mancımlarla döverek, onu kaleden çıkarmayı başardılar ve bir deveye bağlayarak, Tekiş'in bulunduğu Kazvîn'e getirdiler. Kardeşi Melik Akça'nın araya girmesiyle onun hayatını bağışlayan Sultan Tekiş, zincir'e vurdurarak, bir yıl hapse mahkûm etti⁴⁰.

Bu olaydan sonra Halife Nâsır tarafından gönderilen bir elçilik heyeti, Sultan Tekiş'e ve oğlu Kutbeddîn'e hil'atler ve kıymetli hediyelerle birlikte, Irak, Horasan ve Türkistan'da elinde bulunan beldeler üzerindeki hâkimiyetini onaylayan bir menşur getirdiler⁴¹. Bu, aynı zamanda, Irak-ı Acem üzerinde hak iddia eden halifenin, şimdilik kaydıyla bu isteyinden vaz geçerek, güç ve kudreti elinde tutan Sultan Tekiş'in bölgedeki hâkimiyetini onayladığı anlamına gelmekteydi. Sultan Tekiş, Cüveynî'nin belirttiği gibi, uzun bir süredir kafasını meşgul eden gâileler ortadan kalkıp, hilâfet makamıyla da işlerini kendi istediği şekilde düzenledikten sonra oldukça rahatlamış olarak, ordusuyla Irak'taki Batunîlerin üzerine yürüdü. Kazvîn civarında bulunan Arslan Güşây kalesini dört aylık bir kuşatmadan sonra, içerisinde bulunanlara âmân vermek suretiyle ele geçirdi. Bunun akabinde oğlu Tâceddîn Ali Şah'ı bütün Irak-ı Acem bölgesinin başına getirdi ve İsfahân'da

⁴⁰ Cuveynî, II, 32-33; İbnü'l-Esîr, XIII, 133; Râvendî, II, 368; İ. Kafesoğlu, 142-143. Râvendî, Mayacık'ın Sultan Tekiş'in emriyle Rey'de idam edildiğini belirtmektedir. Cüveynî ve İbnü'l-Esîr ise bu emrin öldürülmeyle, hapse atıldığında hemfikirdirler.

⁴¹ Cuveynî, II, 33; İbnü'l-Esîr, a.g.y.; İ. Kafesoğlu, a.g.m., 138.

oturmasını emrettikten sonra Harezm'e geri döndü (28 Mart 1200)¹². Sultan Tekiş Irak-ı Acem'den ayrıldıktan kısa bir süre sonra başveziri Nizâmü'l-Mülk Mesud b. Ali, intikam almak isteyen Batınîlerin suikasdiyle öldürüldü. Vezirinin ölümüne son derece üzülen Tekiş, Batınîlere haddini bildirmesi için oğlu Kutbeddîn'e emir verdi. Büyük bir orduyla müstahkem Batınî kalesi Turşiz'i kuşatan Melik Kutbeddîn, tam ele geçirmek üzereyken, oraya doğru hareket eden Sultan Tekiş yolda Çâh-ı Arab (Arab Kuyusu) denilen yerde vefat etti (3 Temmuz 1200)¹³.

Anladığımız kadarıyla, Sultan Tekiş'in ölmesiyle birlikte, Harezmsahlara Irak-ı Acem'deki nüfuzları oldukça azalmış, onların yerini Azerbaycan Atabegi Ebûbekir almıştı. Ebûbekir, Azerbaycan'dan gelerek İşfahân'a gitmiş ve Irak-ı Acem'i kardeşi Melik Özbek'e vermişti. Henüz ele geçirilemeyen Gökçe ise, bu sırada Rey'de idi. Mayacak tehlikesinin Irak'tan uzaklaştırılmasından sonra, Emîr Gökçe'nin gittikçe kuvvetlenmeye başladığını görüyoruz. Bu emîr açıkça Ebûbekir'e kafa tutarak, onu tanımadığını her yerde söylemekteydi. Buna karşılık bütün yönetim işlerini Meliku'l-Umerâ Cemâleddîn Ayaba'ya bırakmış olan Ebûbekir, içki ve eğlence ile vakit geçirmektedir. Dolayısıyla Gökçe bu durumdan yararlanarak Irak'ta önemli bir güce sahip olmuş ve gaflet uykusunda olan Atabeg Ebûbekir'e kafa tutacak hale gelmişti. Ebûbekir, İşfahân'dan ayrılıp Azerbaycan'a döneceği zaman ordusunun çoğu Gökçe'nin tarafına geçerek, onunla birleşti. Buna rağmen bu atabeg herhangi bir tedbir almak yerine, Azerbaycan'a dönmeyi daha uygun buldu. Böylece bütün Irak-ı Acem tamamen Gökçe ve onunla birlikte hareket eden Mengli, Yuvaş, Çağan vs. eski Selçuklu gulâm emirlerinin kontrolü altına girdi¹⁴. Gökçe buraları bir müddet hâkimiyeti altında tutmayı başardı. Atabeg Cihân Pehlivân'ın Aydoğmuş adındaki memlûkünü yanına alarak, onu önemli mevkilere getirmişti. İbnu'l-Esîr'in belirttiğine göre, çok güvendiği bu emîr, Gökçe'ye muhalif emirleri kendi etrafında toplayarak, onun üzerine yürüdü ve yapılan savaşta galip gelerek, onu öldürdü (1203-1204). Bundan sonra Irak-ı Acem'de Emîr

¹² Cuveynî, II, 33-35; İbnu'l-Esîr, a.g.y.; Zekeriya b. Muhammed el-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd*, Beyrut, (Tarihsiz), 292-293.

¹³ Cuveynî, II, 35-36; İbnu'l-Esîr, XII, 133-134, 137; Sibt, II, 471-472; İbn Kesîr, XIII, 99; V. V. Barthold, 371; İ. Kafesoğlu, a.g.e., 145-146. İbnu'l-Esîr, Melik Kutbeddîn'in, babasının hasta olduğunu duyarak, 100 bin dinar vermeleri ve itaat etmeleri şartlılarıyla Turşiz kalesini muhasaradan vaz geçtiğini yazmaktadır.

¹⁴ Râvendî, II, 369-371; H. Alyârî, 99.

Aydoğmuş hâkim oldu. Hiç bir siyasi prestiji ve gücü olmayan Melik Özbek'i de yanına alarak, bölgeyi onun adına idare etmeye başladı⁴⁵.

Bu sırada Azerbaycan'da Atabeg Ebûbekir'in içki ve eğlenceyle meşguliyetinden dolayı harekete geçen Gürcüler, Azerbaycan şehirlerine saldırmaya başlamışlardı. Nahcivân ve Beylekân'ı haraca kestikten sonra Duvin'i ve çevresindeki bir takım kaleleri ellerine geçirdiler. Buradan Merend'e saldırıp, burasını ve takiben bütün Arran'ı işgal ettiler. Bunun arkasından Şemkur'u ve Erdebil'i ele geçirerek tahrip ettiler (1202-1203). Bütün bu saldırılar olurken Atabeg Ebûbekir onlara karşı herhangi bir harekete geçmeyerek, sarayında zevkü sefa ile meşgul olmaktadır ve "hâcib ve emîrlerinin kendisine Gürcüler hakkında bir şey söylememelerini emretmişti"⁴⁶. Atabeg Ebûbekir'in bu kötü yönetimi 1210-1211 yılında ölümüne kadar devam etti.

Sonuç olarak, Irak Selçukluları Devleti'nin çöküşünde önemli bir rol oynayan gulâmlıktan yetişme emîrler, bölgeyi ellerine geçirmiş bulunan güçlü Harezmsahlara taraflarına geçmişler ve kısa zamanda onları da kendilerine benzeterek, onlarla birlikte yerli halkı soymağa ve yağmalamağa devam etmişlerdi. Râvendî bu durumu şu cümlelerle gayet güzel bir şekilde ortaya koymaktadır: "Irak'ın kara gulâmları birer ikişer Harezmlilerle el birliği yaptılar ve onlara zulüm ve harap etme yollarını gösterdiler. Nerede köy varsa, hayvanlarını sürüyorlardı. Köylü, feryat ve inleme kilimleri sırtlarında olarak, onların arkasından gidiyordu. Nihayet ineği, öküzü önlerinde kesilip, kebab ediliyordu. Köylü ciğer yiyordu, fakat kendi ciğerini. Böylece Irak vilâyetinde öten horozları bile yok ettiler ve öküz sahibini, köylüyü işsiz bıraktılar"⁴⁷. Yine Râvendî'nin belirttiğine göre, Özbek'in 1197-99 yıllarında Hemedân'da bulunduğu dönemde ortaya çıkan zulüm, bundan önceki yıllardan çok daha fazlaydı. Yine ona göre, bu dönemde "Irak, kötü dinli imamlar ve zalim Türkler yüzünden o hale geldi ki, divan işlerine riâyet, hürmet edilmedikten başka, kadılık, tedris, mütevellilik, evkafa bakma işlerini de iktâa bağladılar ve her şehire böyle dinsizleri müstevli ettiler." Râvendî'ye, yine bu dönemde Harezmsahlara bölgede yaptıklarını "haksız

⁴⁵ İbnu'l-Esîr, XII, 166.

⁴⁶ Huseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Trk. tr. N. Lugal, Ankara, 1943, 133; İbnu'l-Esîr, XII, 156-157; M. Brosset, *Gürcistan Tarihi, Selçuklular Devri (1015-1212)*, Trk. tr. H. D. Andreasyan (TTK Kütüphanesinde Bulunan Basılmamış Tercüme), III, 562-569; F. Kızıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, Ankara, 1992, 132-135.

⁴⁷ Râvendî, II, 346-347.

*yere kan dökmek, zulüm yapmak, yağma ve yıkma gibi işlerde Harezmlilerin Iraklılara gösterdikleri merhametsizlikleri ve yaptıkları kanunsuzluğu, Oğuzlar Horasan'da yapmamışlardı*¹⁸." diyerek ifade etmekteydi.

Bu anarşinin oluşmasında, Halife Nâsır'ın da büyük bir rol oynadığını hatırdan çıkarmamak gerekmektedir. Büyük Abbasi Devletini ihyâ etmek amacıyla bölgeyi ele geçirmeye çalışan Halife Nâsır, gerek Harezmsâh Tekiş'in bölgeyle ilgisini kesmek için Gur hükümdarı Gıyâseddîn'i onu oyalamağa ve savaşa kışkırtmış, gerekse de eski Selçuklu gûlam emîrlerini ve hatta Mayacık gibi bölgede görevli Harezmlî emîrleri bile kışkırtarak, maddi yardımlar ve bir takım taltiflerle mevcut Harezmsâh otoritesine karşı harekete geçirmişti. Kendisinin bir çok defalar bölgeyi ilhak için gönderdiği ordular, Selçuklu ve Harezmsâh kuvvetleri kadar bölge halkına zarar verdiler. Bütün bu kayıtlar, Sultan Tuğrul'un Atabeg Kızıl Arslan ile hâkimiyet mücadelesinden itibaren Irak-ı Acem'de yaşanan ve bu sultanın öldürülmesiyle birlikte zirveye tırmanan siyasî anarşinin sonucunda ortaya çıkan kargaşalıkları göstermektedir. Her ne kadar Harezmsâhlar bölgeye hâkim olmuşlarsa da, hükümdarlarının Horasan ve Türkistan'da devleti ilgilendiren diğer meselelerle meşguliyetlerinden dolayı, bu bölgede meydana gelen anarşiyi ortadan kaldıramamışlar, gönderdikleri melikler ve emîrler de ya başarısız olmuşlar, ya da Mayacık gibi kendi bağımsızlıklarını elde etmek için isyana kalkışmışlardı.

Şu da bir gerçektir ki, bir buçuk asırdır Selçuklu yönetiminde rahat ve huzurlu bir hayat süren bölge halkı, bu devletin gücünü ve kudretini kaybedip, daha sonra da tarih sahnesinden çekilmesinden sonra, bölgeye hâkim olan bir takım emîrlerin insaf ve merhametine kalmışlardı. Neticede, bu emîrler halkı soyarak, yağmalayarak, baskı ve zulümle kendi idarelerini zorla kabul ettirmişlerdi. Azerbaycan ise, Atabeg İldeniz ve oğullarından sonra, önceki parlak günlerini kaybetmiş, özellikle Atabeg Ebûbekir zamanında Gürcü akınlarının hedefi haline gelmiş ve Irak-ı Acem gibi buranın halkı da eski durumlarını arar olmuşlardı.

¹⁸ Râvendî, II, 356, 363. O dönemde yaşamış olan müverrihin olayların sonuçları hakkında belirttiği bu bir kaç cümle, zannederiz bu dönemde yaşananları daha iyi analiz etmemize yardım edecektir.

